

DE ZWANEN OP HET ÛLEBOERD, MEER DAN OPSMUK?

Inleiding

Het ûleboerd

Waar vinden we het ûleboerd in Nederland

Zwanen op boerderijen buiten Fryslân

Variaties

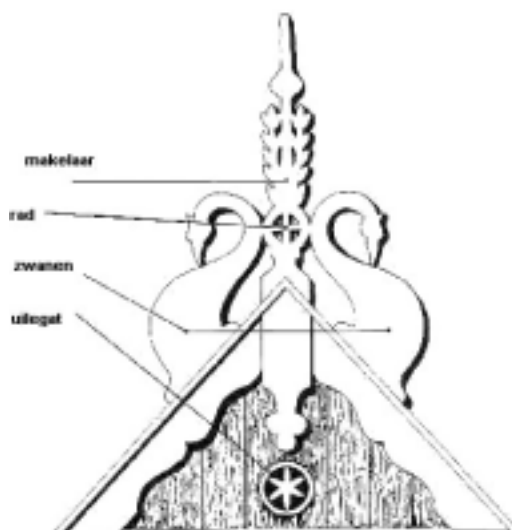
Onderzoekers over het ûleboerd

De ouderdom van het uilebord met zwanehalzen

Hebben de zwanen op het dak van de boerderij een betekenis?

Welke betekenis hebben zwanen in mythen en sagen?

Slotwoord

ûleboerd

Inleiding

De oorsprong en de betekenis van het driekantige bord, met daarop twee sierlijke zwanehalzen, zoals die nu nog op veel daken van Friese boerderijen voorkomt, is het onderwerp van veel speculatie geweest.

De heersende mening is dat het zogenaamde *ûleboerd* een uiting van volkskunst is, die haar oorsprong in de 16^e eeuw vindt.

Na het onderzoeken van verschillende bronnen, twijfel ik aan de juistheid van deze mening. Ik kom tot de conclusie dat de zwanen op het dak, vele eeuwen ouder zijn, en een betekenis hebben die aan de heidense mythologie ontleend is.

Als uitgangspunt voor dit artikel stelde ik de volgende twee vragen: Hebben de zwanehalzen, op de uiteinden van de nok van veel boerderijen in de provincie Fryslân^a, een heidense oorsprong? Zo ja, welke betekenis heeft die versiering van het *ûleboerd* dan gehad?

Voordat bovenstaande vragen beantwoord konden worden, moest ik de ouderdom van het *ûleboerd* onderzoeken. Mocht namelijk blijken dat het *ûleboerd* een redelijk recente creatie van lokale timmerlui is, dan is een heidense oorsprong en betekenis uit te sluiten.

Het *ûleboerd*

In Fryslân kan men op de uiteinden van de nok van boerenschuren (de vorst) een *ûleboerd* aantreffen. Het is een driekantig bord waarop twee zwanehalzen en een makelaar (versierde balk) geplaatst zijn. In het driekantig bord zit soms een rond gat. Dit gat wordt het uilegat genoemd; in het Fries *ûlegat*.¹

De zwanehalzen zijn voorstellingen van knobbelzwanen (*Cygnus olor*). Dit is namelijk de enige zwanensoort die zijn hals in een S-vorm kromt.

Het woord *ûleboerd* laat zich naar het Nederlands vertalen als uilebord. Deze naam is afgeleid van het ronde gat (het *ûlegat*) dat in het driekantige bord zit. Dit gat dient als vlieggat voor uilen.²

De naam "uilebord" wordt ook gebruikt voor het driekantige bord zonder de zwanen. Een beetje verwarrend. Daarom gebruik ik in dit artikel het Friese

^a Nb. In dit artikel gebruik voor de provincie Friesland de officiële naam *Fryslân*.

woord ûleboerd voor het bord met zwanehalzen, en uilebord voor het bord zonder de zwanen.

In Drente kent men het "oelenbret", zonder dat er ooit sprake is van een versiering met zwanen. In Groningen spreekt men van "oelbred, oelgevel of oelbord".³

De zwaan op het uilebord heet in het Fries "swannehâls".⁴

Het houten bord is geplaatst ter bescherming van de kwetsbare uiteinden van de vorst. Tevens gaat het inregen tegen. De zwanen en de versierde makelaar hebben geen functioneel doel. Het ronde gat in het bord is bedoeld als vlieggat voor de kerkuil of het steenuiltje. Het uiltje was bij boeren een welkome gast, omdat het muizen ving. Een uitdrukking was "*hja frette mûzen en sûpe gjin molke*".⁵

Waar vinden we het ûleboerd in Nederland

Het bijzondere aan het uilebord met de zwanen is dat het een typisch Friese traditie is. Het versierde bord komt, in grote getale, alleen in Fryslân voor; uitgezonderd de Waddeneilanden. Er is dan ook wel gespeculeerd dat de zwaan het Friese stamdier zou zijn. Zo schrijft een nestor van de Nederlandse volkskunde, Jos Schrijnen, in 1933: "*Zonder twijfel hebben wij hier te doen met een stamteken. De zwaan dient als een Friesch stamdier te worden beschouwd,*".⁶

*ûleboerd
Noord-
Holland*

In Noord-Holland werd ook een ûleboerd aangetroffen, zij het met een iets afwijkend, meer gestileerd, karakter (zie plaatje).⁷ In Groningen waren volgens de auteur S.J. van der Molen in Zuidhorn, Adorp en Tolbert al in de 19^e eeuw ûleboerden aan te treffen.⁸ De provincie Groningen behoorde eens tot het groot Friese Rijk, maar tussen 1300 en 1600 verloor het haar Friese karakter.⁹

De ûleboerden in de kop van Overijssel zijn alle van latere datum, en ongetwijfeld import uit Fryslân.¹⁰

Zwanen op boerderijen buiten Fryslân

Ook in Duitsland zijn er regio's waar al heel lang zwanen op boerderijen voorkomen: het *Alte Land* in Nedersaksen en dorpjes rondom *Minden* aan de Weser.

Aan de linker oever van de Elbe ten noorden van Hamburg ligt het Alte Land. Deze drassige landen werden tussen 1140 en 1240 n.o.j. planmatig ontgonnen en bewoond.

Uit plaatsnamen blijkt dat in dit gebied zich, naast Saksen, ook Nederlanders gevestigd hebben. In plaatsnamen als *Hollern*, *Hollerndeich*, *Hollernscher Damm*, *Hollerstraße* en *Hollerstreek* zit het woord Holland. Ook plaatsnamen die eindigen op *-cop*, zoals *Ladecop*, *Francop* en *Nincop*, hebben een Nederlandse oorsprong.¹¹

Bekend is dat in 1140 de bisschoppen van Bremen mensen met kennis en expertise van ontwatering uit Nederland haalden. Aangenomen kan worden dat *Hollanders* een verzamelbegrip was voor de bewoners van Westfriesland (in Noord-Holland), Fryslân en Groningen. Friezen dus. Na de 12/13^e eeuw zijn er geen Friese boeren meer naar het gebied gemigreerd.¹²

De “Alte Lander zwanen” zijn op een andere manier aan het dak bevestigd dan de “Friese zwanen”. De zwanehalzen zitten namelijk op het einde van de windveer en ze zijn een geheel met de plank. (zie plaatje) De zwanehalzen in Fryslân staan “los” op het uilebord. Ze zijn geen integraal deel van de planken.¹³

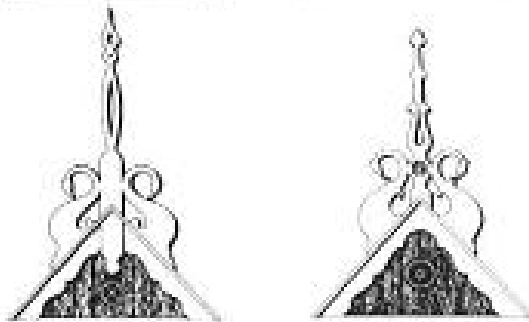
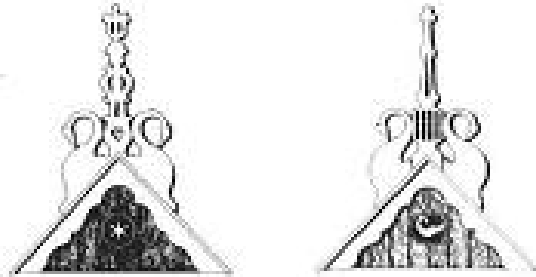
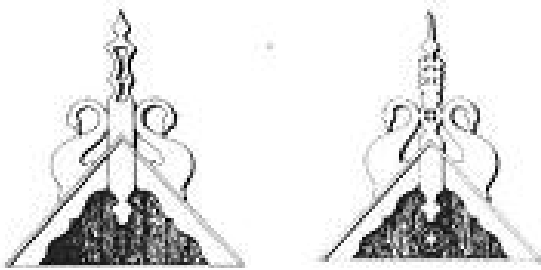
*Alte Lander zwanen
aan de uiteinden
van de windveren*

Ook in dorpen rondom Minden aan de Weser, waar in de 12^e eeuw nederzetter uit Nederland kwamen te wonen, vinden we zwanen als versiering van de nok terug. Vaak in een sterk gestileerde vorm.¹⁴

Het voorkomen van zwanen als geveltekens in afgelegen gebieden zoals Alte Land bij Hamburg, dat in de 12^e eeuw door Friezen bevolkt werd, is een duidelijke aanwijzing voor de hoge ouderdom van het ûleboerd. De Friese immigranten hebben het symbool, zijnde hun “stamsymbool”, uit hun vaderland meegenomen.¹⁵

Variaties

Niet alle ûleboerden zien er hetzelfde uit. Er is zelfs een hele grote verscheidenheid in de decoraties die op het bord zitten. De onderzoeker Klaas Sierksema heeft in de jaren dertig 150 verschillende typen verzameld, en hij schatte dat er tussen de 300 en 400 verschillende soorten waren. Uit deze veelvormigheid haalde hij vier hoofdgroepen die hij op kaart intekende.¹⁶

Enkele tientallen jaren later onderscheidde G.J.A. Bouma zes hoofdgroepen, die in zes verschillende delen van Fryslân voorkwamen.¹⁷

1. *De Wouden (een kelkje op de makelaar)*
2. *Midden-Fryslân (palmtakken of tarwe-aren op de makelaar)*
3. *Hennaarderadeel (een "manneltje" op de makelaar)*
4. *De Zuidwesthoek (een "harp" in de makelaar, en een vogeltje in het ûlegat)*
5. *De Bouwhoek (een lange slanke makelaar)*
6. *Westergo (de zwanen hebben een halslint)*

Op de makelaar komen verschillende symbolen voor. Hieronder volgt een opsomming met de meest voorkomende symbolen:

1. een klaver drie	7. een gestileerde tak
2. een ronde schijf met gat	8. harten
3. een 4, 6 of 8 spakig rad	9. tulpachtige ornamenten
4. een maan	10. een "pad"
5. een zeshoekige "harp"	11. een kelk met voetstuk ¹⁸
6. een "manneltje"	

Het is de moeite van het vermelden waard, dat er geen typisch christelijke symbolen tussen zitten.

Onderzoekers over het ûleboerd

Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)

Halbertsma, een Fries taalkundige, is de eerste die een poging tot verklaring van het ûleboerd gedaan heeft.

In zijn handschrift, *Lexicon Frisicum* (deel B blz. 224-225; gedateerd op 24 augustus 1860) dat zich in de provincie-bibliotheek van Fryslân bevindt, staat een penneschetsje met beschrijving. (zie plaatje)

De zwanehalzen duiden volgens hem het recht van de edelman of de eigenerfde, om zwanen te houden in een gebied rondom zijn slot¹⁹

Halbertsma heeft het schetsje waarschijnlijk uit het hoofd getekend, want de zwanen zijn niet op de zijden van het bord bevestigd, maar tegen de makelaar.

Halbertsma's beschrijving en tekening van het ûleboerd

Waling Dijkstra (1821-1914)

De Friese volksschrijver Waling Dijkstra, bracht in 1895 twee delen met volksvertellingen uit, onder de titel *Uit Friesland's Volksleven*.

Zijn verklaring van de zwanen op het ûleboerd komt dusdanig overeen met die van Halbertsma, dat het lijkt of hij die uitleg overgeschreven heeft: “*Boven de opperste punt van een uilenbord, zoals er twee bovenaan een friesche boerenshuur zitten, ziet men nog dikwijls twee ruw uit hout gesneden zwanen pronken, ruggelings naar elkander gekeerd aan weêrszijden van het stijltje, waarop een windwijzer staat. Deze zwanen waren vroeger het kenmerk van een eigenerfden gras- of greidboer. Oorspronkelijk duiden zij aan, dat de eigenaar der plaats, edelman of eigenerfde, het recht had om in de grachten om het huis zwanen te houden.*”

Naast de uitleg over de betekenis van de zwanen, geeft Dijkstra informatie over een volksgebruik dat in verband staat met het ûleboerd: “*Om veeziekten af te wenden, moet men de koppen van nuchtere kalveren, hoe meer hoe liever, boven in de schuur, achter de uilenborden brengen, om ze te laten verdorren.*”²⁰

Herman Wirth (1885-1981)

Wirth, een Duits taalkundige geboren in Utrecht, gebruikte de symboolkunde voor het uitleggen van de betekenis van de ornamenten op het ûleboerd. Hij fantaseerde er in zijn “symboolhandboeken der mythologie”²¹ flink op los. Wirth vermeldde geen wetenschappelijk bruikbare literatuurverwijzingen. Daarnaast gebruikte hij iedere vormovereenkomst, door tijd en ruimte heen, voor zijn “oermythologie”. Deze oermythologie moest het Oude Testament vervangen en zou dan naadloos aansluiten bij het evangelie van een “niet-Joodse Jezus” zoals beschreven door Marcion^{b, 22}. Herman Wirth nam een oeroude datering van het ûleboerd aan, en daarbij een Noordse herkomst.

Tal van tijdgenoten in wetenschappelijke kring namen stelling tegen Wirths theorieën, en na 1934 had hij als wetenschapper afgedaan.

In 1935 was Herman Wirth mede-oprichter van het onderzoeksinstituut Ahnenerbe van de SS.²³ Het zal dan ook geen verbazing wekken, dat onderzoek naar de eventuele heidense oorsprong van het ûleboerd na de oorlog aardig vertroebeld was.

In 1923 en 1924, toen Herman Wirth leraar was aan het gymnasium te Sneek, heeft hij, als eerste, honderden foto's van ûleboerden genomen. Dit zijn foto's van borden die inmiddels verdwenen zijn. Hij was tevens de eerste die het ûleboerd onder de aandacht van een groter publiek bracht. Zo heeft Wirth bijgedragen aan het instandhouden van dit stukje Fries erfgoed.²⁴

Anna Roes

Mevrouw Roes gaf in januari 1934 een lezing voor het *Friesch Genootschap* te Leeuwarden, waarin ze betoogde dat het stamland van het “zwanenmotief” Iran was. In kort is dit haar theorie: Mevrouw Roes nam als leidraad het vogel en rad motief zoals dat voorkomt op kunst in Iran en Mesopotamië zo'n 1500

^b Marcion uit Klein Azië was een sekteleider uit de 2^e eeuw n.o.j., die het Oude Testament verwierp, en alleen het Nieuwe Testament -ontdaan van Joodse invloeden- aanvaardde.

v.o.j.. Volgens Roes vond dit motief zijn weg naar het voor-Homerische Griekenland. Vandaar kon de zwaan vervolgens via het voorhistorische Italië, uiteindelijk met behulp van de Hallstatt-cultuur, rond 1000 v.o.j. in Denemarken terecht komen.²⁵

Tijdgenoten noemden de theorie van mevrouw Roes “vrij willekeurig”, en vroegen zich af waarom, als de zwaan zo’n belangrijk en wijd verspreid motief was, het alleen nog in Fryslân terug te vinden is.²⁶

Een zwak punt in de theorieën van Anna Roes is dat ze, evenals Herman Wirth, teveel waarde hecht aan vormovereenkomst.

Geert Aeilco Wumkes (1869-1954)

De bekende Friese calvinistische cultuurhistoricus Wumkes, kwam in 1936 via intuïtieve weg tot een verklaring van het ûleboerd. Daarbij was het zijn bedoeling de Fries/Germaanse geest te verweven met het christendom. In zijn boekje *Kristlik Frysk Leauwe* schrijft hij het volgende: “*Op het Friese boerenhuis rust het wonderlijke teken, dat de goddelijke drievuldigheid verheerlijkt. Het klaverblad^c, vanouds een rune van het Noordse letterschrift, nu het kerstenbeeld van het heilige getal: een in drie, drie in een, dekt de levensboom temidden de zwanen van Freija, de Germaanse engel. In dat sacrale teken staat het Friese huis, de Friese volksgemeenschap, de Friese geest, de Friese wedergeboorte.*”

En: “*Onder het klaverblad, de wonderrune van god drievuldig, prijkt op het wellebord^d van het Friese boerenhuis de Noordse levensboom Ygdrasyl uit de Edda, de wereldes, welke zijn wortels slaat in de onderaardse diepten en met zijn top reikt tot aan de hoogste hemelen, het symbool van de moederaarde. En over haar heen wentelt het zonnerad met het eeuwige ritme van dag en nacht, volgens de vaste wisseling der jaargetijden, jaren en eeuwen. Aan zijn voet ligt de Mimirsbron, de bron van het nadenken.*

Want niet minder dan wij hebben onze voorvaderen nagedacht over het eerste begin en gedroomd over de vaderlandse oorsprongen. En dan zagen zij door het gevelteken tweeërlei in beeld gebracht: Midgard en Utgard. Of anders gezegd Fryslân en de hemel.”²⁷

c Het klaverblad is een van de symbolen die op het ûleboerd voorkomen

d Wellebord is een oude (verkeerde) etymologische verklaring van ûleboerd; letterlijk betekent het “waterbord”. Het bord dat het regenwater tegen houdt

Alarich Augustin

In de jaren 1932 – 1933 reisde de Duitse onderzoeker dr. A. Augustin door Nederland, opzoek naar geveltekens op boerderijen (Hofgiebelzeichen in het Duits). Zijn resultaten publiceerde hij in 1942 in *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen, Das Schwanengiebelzeichen in Niederländischen-Friesland*. De Duitse onderzoeker ging een stuk wetenschappelijker te werk dan zijn voorganger Herman Wirth. Hij onderzocht de bestaande literatuur over het ûleboerd, de verspreiding van de zwaan als gevelteken en, redelijk uitgebreid, de betekenis van de zwaan in de Indo-europese mythologie. Daarbij kwam dr. Augustin tot de conclusie dat de zwaan de begeleider van de zon door de jaargetijden heen is. Ook was de zwaan de zielenvogel; brenger van kinderen en haler van de zielen der gestorvenen.

Een bijzondere gebeurtenis, die Augustin in zijn boekwerk beschrijft, heeft zijn werk bij latere onderzoekers in diskrediet gebracht. Een “oude Friese boer” vertelt hem dat in oude tijden één zwaan op het uilebord zwart geschilderd was en één wit. Dit kwam prachtig overeen met zijn theorie dat de zwaan de haler (zwart) en brenger (wit) van de zon was. De naam van de oude boer, die dit cruciale feit vermeldt, vertelt Augustin niet. Niemand heeft voor of na de melding van Augustin iets vernomen over de twee kleurigheid van de zwanen. Men gaat er tegenwoordig vanuit dat Augustin de passage zelf verzonnen heeft.²⁸

Sytse Jan van der Molen (1912-1995)

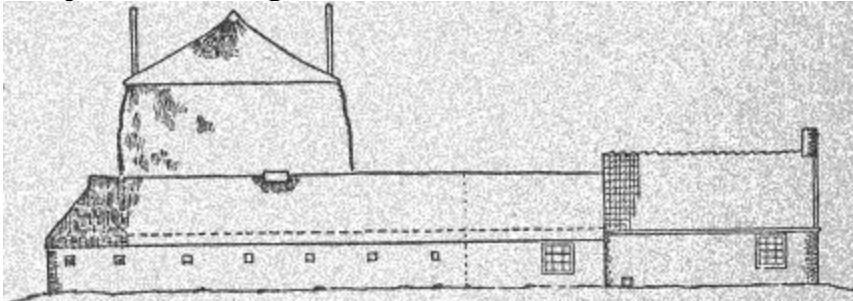
Het meest gedegen boekwerk over het ûleboerd is van de hand van de Friese journalist S.J. van der Molen. “Uileborden” uit 1981 is het resultaat van veel studie en gedegen onderzoek. Sytse Jan van der Molen, auteur van zeer veel artikelen op het gebied van Friese folklore en heemkunde, schreef al in 1934 zijn eerste artikel over de zwanen op boerenhoeves.

Van der Molen gaat ervan uit dat de zwanen op het uilebord gekomen zijn, omdat de zwanen: “algemeen bekend waren, van economisch belang waren en omdat de sierlijke halsvorm bij uitstek geschikt is als versiering”. Volgens de schrijver zijn de zwanehalzen een uiting van volkskunst; opsmuk dus.

De schrijver is wars van iedere speculatie dat het ûleboerd heidense bronnen zou kunnen hebben. Zaken die hij niet kan verklaren laat hij in het midden, en bij zijn conclusies is hij soms te stellig, zelfs hyperkritisch. Van der Molen gaat uit van het principe: “als een gegeven niet in historische bronnen aangetroffen wordt, heeft het niet bestaan”.

De ouderdom van het uilebord met zwanehalzen

De ouderdom van het uilebord wordt door S.J. van der Molen gekoppeld aan de ouderdom van een bepaald type boerderij. Vanouds kende Fryslân alleen boerenhuizen met los staande hooiberg; het zo genaamde *langen huus*.²⁹ Deze boerderijen hadden geen hooischoor.

Het "langen huus" een oude boerderij zonder schoor en met hooiberg

In de loop van de 16e eeuw werd het langen huus vervangen door boerderijen met een schoor in plaats van een hooiberg. De *Vriesche schuire*.^{30,31}

Boerderij met "Vriesche schuire" (schoor met hooiberging)

Met de introductie van de grote schoor met hooiberging, ontstond op de uiteinden van de nok ruimte voor "zwanenborden".³² Op het oudere schoorloze boerenhuis is, volgens S.J. van der Molen, te weinig ruimte voor een uilebord met zwanen. Bovendien is er geen historisch of archeologisch bewijs dat er ûleboerden op het oudere type boerderij gezeten hebben.³³ Daarbij moet vermeld worden dat de bronnen uit die tijd (voor de 16^e eeuw) uiterst spaarzaam zijn.

De oudste gedocumenteerde verwijzing naar een ûleboerd is een rekening uit 1669 van een timmerman, waarin vermelding gemaakt wordt van herstel werkzaamheden aan een boerderij te Wie onder Nes. Letterlijk staat er "*aen de uille bord en swanne halsen*".³⁴

Als we de bovenstaande redenering volgen kan het eerste ûleboerd op zijn vroegst in 1500 gemaakt zijn. Dan wordt namelijk de boerderij met Friese

schuur geïntroduceerd, waarop genoeg ruimte is om een uilebord met zwanen te plaatsen.

Onlangs werd mijn aandacht getrokken door muurschilderingen in de Nederlands Hervormde kerk van Britsum.(zie plaatje) De fresco's zijn gedateerd rond 1260 n.o.j..

Boven op de bogen rondom bijbelse voorstellingen zitten symbolen. Twee van die symbolen wordt door Friese bezoekers spontaan gekarakteriseerd als "oer-oeleborden".³⁵

Medewerkers van het Raphael project, dat de fresco's documenteert en publiceert, verklaren het oer-oelebord als "een soort kandelaars".³⁶ Dominee J.R. Van der Wal uit Bolsward geeft twee mogelijke verklaringen. Het zou een gloriekruis kunnen zijn, het symbool van de Verrijzenis, of 'le bateau du soleil', het zonneschip.³⁷

Het gloriekruis is echter nog nooit in deze vorm aangetroffen, en een zonneschip lijkt mij onwaarschijnlijk. Het Griekse kruis aan de onderkant van de kiel van het schip, komt bij schepen niet voor.

De vormen van de oer-oeleborden van Britsum lijken sprekend op die borden, die de onderzoeker Augustin in 1932/-33 in Noord-Holland en aan Minden aan de Weser aantrof.³⁸ Op het plaatje heb ik de oer-oeleborden van Britsum naast de bestaande borden gezet. De vormovereenkomst is opmerkelijk.

"ûleboerden"; fresco's in de kerk te Britsum

ûleboerden uit Noord-Holland en Minden aan de Weser

De symbolen in de kerk van Britsum zijn net als een echt ûleboerd geplaatst op een “dak”. Het “dak” is een boog rondom een testamentische afbeeldingen. (zie plaatje)

Een verklaring van het symbool als “oer-oeleboerd” is zo vreemd nog niet!

Toch ouder?

De algemeen heersende mening is echter dat het versierde ûleboerd niet ouder kan zijn dan de 16^e eeuw, omdat het Friese boerenhuis toen een *schuur* kreeg, in plaats van een *hooiberg*. Pas met de introductie van de schuur ontstond bij de vorst ruimte voor het bord met zwanen. Met dit argument wordt ook de heidense oorsprong van de zwanen als gevelversiering uitgesloten. De zwanen worden door de autoriteit op dit gebied, S.J. van der Molen, gezien als decoratief element. Opsmuk dus.

Echter, de zwanen kunnen ook op een andere manier tegen de gevel bevestigd worden, namelijk op het einde van de windveren.

Boerderijen kunnen namelijk twee soorten gevels hebben: een rechtopgaande gevel of een schuin aflopend dak. Het schuin aflopende dak heet een wolfsdak, en heeft een driehoekig bord aan het uiteinde van de nok. Dit is het bekende uilenbord. De rechtopgaande gevel heeft vaak planken –windveren– als bescherming.

Paardenkoppen in Saksische gebieden zijn vaak aan het uiteinde van de windveer bevestigd. En in het Alte Land, ten noorden van Hamburg, zijn zwanehalzen ook op deze manier tegen de gevel van het huis bevestigd. In Fryslân is dit nooit aangetroffen, maar bronnen van voor 1500 die dat zouden kunnen aantonen zijn niet bewaard gebleven.

In het bovenstaande heb ik gesteld dat het voorkomen van zwanen als gevelteken in *Fryslân* en *Alte Land* bij de Elbe, in combinatie met de migratie van Friezen naar het gebied rondom de Elbe, de ouderdom van zwanen als gevelsymbool terugbrengt tot begin 12^e eeuw.

De opmerkelijke symbolen op de fresco's van de kerk te Britsum kunnen als ûleboerden geduid worden. De muurschilderingen zijn gedateerd op de 13^e eeuw.

Hebben de zwanen op het dak van de boerderij een betekenis?

Een huis omsluit en beschermt de bewoners. Het beschermt tegen de elementen en tegen kwade krachten. Deze ‘huisvrede’ is in Nederland zelfs bij Wet geregeld. Vooral het dak wordt gezien als schutmiddel. Dit blijkt onder andere uit volksgebruiken waarbij huislook op het dak geplant wordt en prehistorische stenenbijlen onder het dak gehangen worden. Beide als afweermiddel tegen blikseminslag.

Huisurn uit een graf bij Grosseto in Italië

Dat het aanbrengen van tekens en schutsymbolen aan de gevel van de woning van alle tijden is, blijkt uit enkele voorhistorische voorbeelden. Zo zijn er de zogenaamde *huis-urnen* uit de bronstijd en de rotstekeningen van huizen in *Val Camonica* (Noord-Italië).³⁹ Beide hebben dierfiguren aan de uiteinden van de nok.

Van recentere tijd is het christelijke kruis op woningen als “schutsymbool”.

Zijn de paarden, zwanen en andere beesten die aan de uiteinden van de nok van het dak zitten alleen opsmuk, of hebben ze voor onze heidense voorouders nog een andere betekenis gehad?

De oude Noordse overleveringen bieden voor het beantwoorden van deze vraag aanknooppunten.

In de oudste IJslandse wet, de *Ulfjôtslóg*, stond een verbod om met een drakenkop op de steven van het schip, de kust van IJsland te benaderen. Hierdoor zouden namelijk de beschermgeesten van het land, de *landvettir*, kunnen schrikken. De ‘drakarkoppen’ waren voor deze gelegenheid afschroefbaar gemaakt. Volgens de auteur Valtyr Gudmundssons kwam het voor dat de drakarkoppen op IJsland aan de gevels van huizen gehangen werden! Hieruit kan men concluderen dat de ‘gevelkoppen’ als afweermiddel tegen kwade krachten dienden.⁴⁰

Volgens de Noordse overleveringen (o.a. Saxo Grammaticus) werd een paardenkop op een stang, een zgn. *nidhstong* (nijd-stang), gebruikt om tegenstanders af te schrikken. Volksoverleveringen uit Duitsland, Letland en Polen tonen aan dat paardenschedels op en om de woning gehangen worden

om kwade krachten te weren.⁴¹ Een gebruik dat zich, tot op de dag van vandaag, voorgezet heeft in het ophangen van een hoefijzer aan de gevel.

*Schip met zwanehals op steven
(munt uit Tortosa; Spanje)*

Toeval?

Misschien werden de zwanehalzen op de Friese schepen, net als bij de vikingen, ook als “gevelkop” gebruikt en is daaruit de traditie ontstaan om de uileborden met zwanehalzen te maken.

De enige informatie over een volksgebruik dat in verband staat met het uileboord geeft de Friese volkskundige Waling Dijkstra: “*Om veeziekten af te wenden, moet men de koppen van nuchtere kalveren, hoe meer hoe liever, boven in de schuur, achter de uilenborden brengen, om ze te laten verdorren.*”⁴²

Welke betekenis hebben zwanen in mythen en sagen?

In de Scandinavische -, Indische - en de Griekse mythologie werd de zwaan gezien als haler van de zon in de herfst, als de dagen korter worden, en bringer van de zon in het voorjaar als de dagen weer langer worden.^{43 44}

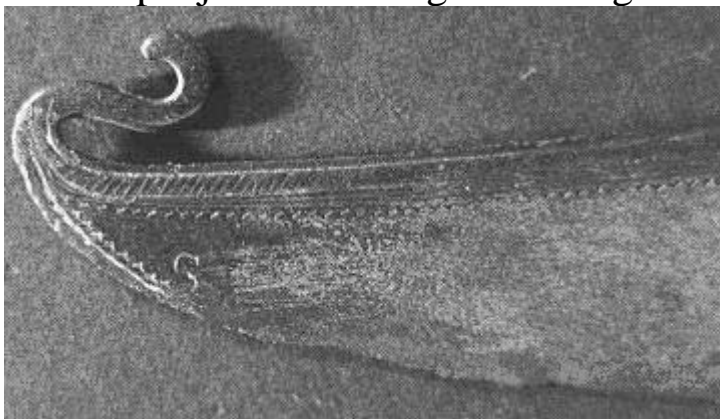
Al in de bronstijd wordt, in de Scandinavische mythologie, de zon vereerd. De begeleiders van de zon waren eerst paarden en later zwanen. Overdag begeleiden ze de zon over de wereld der levenden en 's nachts over het dodenrijk.^{45 46}

bronzen ketel uit Siem (Jutland), met de zon in een “zwanenbootje”

Deze mythologische voorstelling is te zien op bronzen ketels, gevonden in Jutland en Mecklenburg. We zien een afbeelding van de zon in een bootje. Dit bootje heeft aan beide stevens een zwanehals.⁴⁷ De zwanen zitten met de rug naar elkaar toe, waardoor de vormovereenkomst met het ûleboerd erg groot is. (De vormovereenkomst bewijst echter nog geen relatie tussen de twee).

Ook op bronzen scheermessen die in Scandinavië en Noord-Duitsland gevonden worden, staan vaak mythologische bootafbeeldingen. Op boeg en steven van de bootjes staan naast paardekoppen tevens zwanehalzen afgebeeld (zie plaatje). De zwanenafbeeldingen komen voor in de periode tussen 1100 en 500 v.o.j..^e Naast de zwanen wordt ook de zon afgebeeld.⁴⁸ De zwaan, het paard en het schip zijn voorstellingen van begeleiders van de zon.

gestileerde zwanehals op een bronzen scheermes uit Scandinavië

Volgens Homerus (Griekse auteur 9^e of 8^e eeuw v.o.j.) werd de zwaan zeer vereerd door de *Hyperboreeërs*.⁴⁹ De Hyperboreeërs zijn in de Griekse mythologie een mythisch volk dat in het uiterste noorden woont. Het volk hadden een verbond met Apollo. De zwaan is in de Griekse mythologie gewijd aan Apollo, en Apollo wordt weer gezien als een zonnegod.

Zwanen en de zon hebben in meer recente voorstellingen ook vaak een relatie. Zo komen naast de zwanen op het ûleboerd ook vaak het zonnerad voor (4,6 of

^e Bijzonder is dat de scheermessen met zwanehalzen eigenlijk alleen in Noord-Jutland en in Seeland gevonden worden.* Dit gebied werd in de vroege middeleeuwen door de Juten bewoond. Ligt hier een aanwijzing dat de Juten in de 5 en 6 eeuw n.o.j. het Friese terpengebied herkoloniseerden? (* Kaul, F. *Ships on Bronzes*, 1998)

8 spakig rad). En op een middeleeuwse Zweedse runenkalender komt de zwaan voor als teken voor de maanden november en december, en gaat vergezeld van een vierspakig zonnerad.⁵⁰

In de Friese volksoverlevering spelen zwanen een rol bij de geboorte en de dood van mensen.

Friezen vertelden hun kinderen dat pasgeborenen in de Wouden^f als appels aan de bomen groeien. Vervolgens reizen de zuigelingen naar hun moeder in een wit scheepje met een paar zwanen ervoor. Dit volksverhaal is afgebeeld op een oude taaiplank. (zie plaatje)^{51 52}

Friese taaiplank, met een “wagen” getrokken door een zwaan
hele Noordzeekust voor.⁵⁴

Zwanen komen ook voor als symbolen van de ziel van een overledene.

Een bekend kinderliedje in onze streken heeft het over *witte en koene zwanen*, die ons naar *Engel-land* (het land aan de overzijde van het leven) varen.⁵³ Andere overleveringen vertellen over *witte zwanen*, *zwarte zwanen* die naar *Engeland* varen. De gedachte dat zielen per schip naar het westen wegvaren kwam langs de

Dat bovenstaande voorstellingen van zwanen als “zielenbegeleiders” zeer oud is, blijkt uit strofen in de Edda over de *Urd-bron* (bron van het lot). Aan de voet van de Yggdrasil bevindt zich de Urdbron waarin twee vogels leven die de voorouders van alle zwanen zijn!⁵⁵

Prof. Dr. Jan de Vries vergelijkt in zijn *Altgermanische Religionsgeschichte* de twee zwanen op het ûleboerd met de Griekse mythologie en met paardekoppen op Saksische boerderijen en hun relatie met Angelsaksische sagen.

Zwanen zijn, volgens Jan de Vries, de meest geliefde vogelverschijning van de Dioskuren^g.⁵⁶ Ook de Germanen hebben Dioskuren gekend. In Germaanse sagen worden ze voorgesteld als broers die hun volk voorgaan in de oorlog en bij de verovering van nieuw land. In de Angelsaksische sagen heten ze Horsa

^f De Wouden zijn een bosrijke streek in Fryslân

^g De Dioskuren zijn goddelijke tweelingzonen uit de Griekse mythologie; vaak voorgesteld als stichters van steden en de heersende geslachten.

en Hengist (paard en hengst). Op de gevels van Saksische boerderijen komen regelmatig twee paardenkoppen voor, waarvan bekend is dat ze in de 19e eeuw "Hengist en Hors" genoemd werden.^{57 58}

Jan de Vries zegt het niet, maar hij impliceert volgens mij dat achter de twee zwanen op het ûleboerd een verloren gegane stamsage van de Friezen schuil gaat.

Opmerkelijk vind ik dat de Friese kroniekschrijver Suffridus Petrus aan het eind van de 16^e eeuw in zijn *De Frisiorum antiquitate* Hengist en Horsa een zus toedicht. Zij heet: *Suana*⁵⁹. Paard en zwaan staan volgens de kroniek in relatie tot elkaar.

Slotwoord

Het ûleboerd *in de huidige vorm* (zwanehalzen op een driekantig bord) is waarschijnlijk niet ouder dan 500 jaar. De zestiende eeuw is namelijk de periode waarin de Friese schuur (schuur met hooiberging) geïntroduceerd wordt. Pas bij dit type schuur heeft bij de vorst genoeg ruimte voor het ûleboerd met de grote zwanehalzen.

Voorbeelden
van *Alte
Lander
Zwanen*

Daarmee is niet uitgesloten dat het “grote” ûleboerd terug gaat op een ander type gevelversiering; de zwanen aan de uiteinden van de windveer. (We kunnen dan niet meer spreken van een “ûleboerd”, omdat het driekantige bord ontbreekt.)

Het is in historische bronnen aangetoond dat het ûleboerd terug gaat tot de 17^e eeuw. Uit de bouwstijl (boerderij met schuur) kan afgeleid worden dat het ûleboerd op het begin van de 16^e eeuw gedateerd kan worden. Dus, nog vóór de Reformatie. Tijdens de Reformatie ging een nieuwe rationele elite de scepter zwaaien, die bijgeloof en folklore als achterlijk beschouwden. Zou het ûleboerd van ná de Reformatie dateren, dan waren de zwanehalzen als inhoudsloze versiering te beschouwen. Ze stammen echter van vóór deze periode. Een periode waarin volksgebruiken, bijgeloof, en geloof uit een oudere heidense periode vermengd waren met het christendom.

Zwanen waren hoogst waarschijnlijk al op de gevels van boerderijen in Fryslân aanwezig in de 12^e eeuw. Dit valt af te leiden uit het feit dat in *Alte Land*, óók twee zwanen op de vorst van boerderijen zitten. *Alte Land* bij Hamburg, een gebied dat op enige afstand van Fryslân ligt en in de 12^e eeuw gekoloniseerd werd door Friezen. Na die

eerste kolonisatie zijn er geen Friese boeren uit Frylân naar Alte Land verhuisd.

De symbolen in de kerk van Britsum kunnen als ûleboerden geduid worden. Hiermee is het vermoeden dat de zwanen als gevelversiering al in de 13^e eeuw in Fryslân voorkwamen weer iets sterker geworden.

Ik vind dat er geen doorslaggevende reden meer is, om aan te nemen dat de zwanen als gevelsymbool niet teruggaan tot de middeleeuwen en zelfs tot de ‘heidense’ vroege middeleeuwen (6^e tot 9^e eeuw n.o.j.). Bovenstaande aanwijzingen (*Alte Land* en *Britsum*) maken een vroege oorsprong zelfs aannemelijk.

Met de bovenstaande aanwijzingen als uitgangspunt, ga ik er vanuit dat van de zwanen als symbool op de nok, een heidense oorsprong hebben.

Wat betekenden die zwanen voor onze heidense voorouders?

De geesteshouding van heidenen ten opzichte van symbolen op het dak sluit een puur wereldse betekenis van zwanen als gevelteken uit.

Jan de Vries zegt het volgende over de geesteshouding van de heidense Germanen: *”Het gehele leven van de antieke mens is volledig verwoven met de goden. De dag van zonsopkomst tot zonsondergang, het jaar met zijn wisselende gang der maanden, het mensenleven van de geboorte tot aan de dood, staan onafgebroken in de ban van de goddelijke wereldbeheersende machten. Heilige bodem is overal, niet alleen in de tempel of op de dingplaats, maar ook in de boerderij en op de akker. Geen handeling geschiedt, zonder dat ze door een offer, een gebaar of een woord in relatie tot de mystieke oergrond der wereld gebracht is.”*⁶⁰

De voorouders van de Friezen kwamen uit Scandinavië en Noord-Duitsland. Om de betekenis van zwanen op de gevel te achterhalen, kijk ik naar de overleveringen van de Noordse volken.

Volksoverleveringen uit Duitsland, Letland, Polen en Scandinavië vertellen ondubbelzinnig dat paarden- en drakenkoppen een afweermiddel tegen kwade krachten zijn. Paarden- en drakenkoppen komen voor op woningen en op schepen en zijn in beide gevallen een afweermiddel.

Zwanehalzen komen ook voor op woningen en op schepen. Overeenkomstig de paardenkoppen en drakenkoppen ga ik ervan uit dat de zwanehalzen ook een afweermiddel zijn.

In de Mythologie van de Indo-europeanen zijn de zwanen net als paarden, begeleiders van de zon. De zwaan die in het voorjaar als eerste vogel verschijnt en in het najaar als laatste wegtrekt. De zwaan wordt gezien als haler van het voorjaar, de zon en vruchtbaarheid en brenger van het najaar en de kou.

In overeenstemming met hun beeld van het heelal, zullen de heidense Friezen de zwanen^h (vaak in combinatie met het zonnerad) op de daken van hun boerderijen gezet hebben, als afweermiddel tegen de *Fimbulwinter*. Dit is de strenge winter die vooraf gaat aan de wereldondergang. De zwanen als begeleiders van de zon symboliseren immers de continuïteit van de wisselingen der seizoenen.

De zwaan is ook verbonden met geboorte en dood. Dus de zwaan werd gezien als symbool voor de kringloop van het leven, voor zowel de mens als het heelal.

Naschrift

Tot slot nog een stelling waarin veel mensen niet mee zullen gaan, maar ik vind hem interessant genoeg om te melden.

Een voorspoedig en vruchtbaar jaar is van essentieel belang voor boeren. Goden en voorstellingen die een vruchtbaar jaar kunnen bevorderen werden door boeren gekoesterd.

Bij de Noordse volken waren de Wanen de groep goden die vruchtbaarheid bewerkstelligden. De twee voornaamste Wanen waren broer en zus, Freyr en Freyja. Freyr kan vertaald worden als “heer” en Freyja als “vrouw”.

Van Freyr wordt gezegd dat hij “god van een goed jaar” is. Uit de Noordse mythen weten we dat Freyja naast vruchtbaarheidsgodin ook doodsgodin is. Net als Odin kiest ze op het slagveld gevallen krijgers. De begeleiders van gevallen krijgers zijn Valkyrja. In het gedicht over Völund worden drie Valkyrja (Walkuren/doodsgodinnen) genoemd die tegelijkertijd zwanenmeisjes zijn.⁶¹ Ook van Freyja wordt verteld dat ze een zwanehemd had, waarin ze zich kleepte en in een zwaan veranderde.⁶²

^h En de heidense burenen, de Saksen zetten paardekoppen op het dak.

De betekenis van de J-rune uit het oude futhark is: “een goed jaar” in de zin van een vruchtbaar jaar. De twee delen van het runeteken symboliseren het in tweeën gedeelde jaar.^{63 i}

De twee delen van het runeteken laten zich makkelijk omvormen tot een zwanehals. Een J-rune met zijn spiegelbeeld, hebben een perfecte vormovereenkomst met de zwanehalzen op het ûleboerd. Symmetrie is een geliefd verschijnsel in de volkskunst. (zie plaatje)

De betekenis van de J-rune is een goed jaar. Freyr is de god van een goed jaar en Freyja heeft een band met zwanen. Heetten de zwanen op het ûleboerd vroeger heer en vrouwe van de boerenplaats? Waren de zwanen op het uiteinde van de nok een symbool van Freyr en Freyja als hoeders van een vruchtbare en welvarende boerenhoeve?

ⁱ De naam in het Oudgermaans voor de J-rune is *jeran*. In het Oudengels heet de J-rune *gér*. In het Oernoords is de naam gereconstrueerd tot *jara*.

Literatuurverwijzingen

- 1 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 2 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 3 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 4 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 5 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 6 Schrijnen, J., *Nederlandsche Volkskunde*, deel 2, Zutphen, 1933
- 7 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 8 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 9 Heeroma, K., en Naarding, J., *De Ontfriesing van Groningen*, 1961
- 10 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 11 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 12 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 13 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
- 14 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 15 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
- 16 Sierksma K., *Ulbretter und Sinnbildforschung Im Niederländischen Friesland*, Germanien, Heft 8, Berlin, August 1939
- 17 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 18 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 19 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 20 Dijkstra, W., *Uit Friesland's Volksleven*, 1895
- 21 Wirth, H., *Der Aufgang der Menschheit*, Jena 1928 en; *Die heilige Urschrift der Menschheit*, 1932
- 22 Anonymus, *De uileborden en andere zinnebeeldige teekens in Friesland en het oud-Friesche geloof*, Bolswarder Courant, 6 december 1922
- 23 Hübner, A., *Herman Wirth und die Ura-Linda-Chronik*, Berlijn en Leipzig, 1934
- 24 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 25 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 26 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 27 Wumkes, G.A., *Kristlik Frysk Leauwe*, Bolsward, 1936
- 28 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 29 Postma O., *De Friesche Kleihoeve*, Noord-Nederlandsche Boekhandel, 1934
- 30 Postma O., *De Friesche Kleihoeve*, Noord-Nederlandsche Boekhandel, 1934
- 31 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 32 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 33 Postma O., *De Friesche Kleihoeve*, Noord-Nederlandsche Boekhandel, 1934
- 34 Molen, S.J. van der, *Uileborden*, Leeuwarden, 1981
- 35 www.jabikspaad.nl/nl/dorpen/britsum_kerk.html
- 36 www.raphael-medieval.org/raphIndex.html
- 37 www.jabikspaad.nl/nl/dorpen/britsum_kerk.html
- 38 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 39 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
- 40 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
- 41 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
- 42 Dijkstra, W., *Uit Friesland's Volksleven*, 1895
- 43 Halbertsma, H., *Zwanenjacht en Zwanentekens in Friesland*, in Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 9, afl. 2, 15 april 1956
- 44 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 45 Halbertsma, H., *Zwanenjacht en Zwanentekens in Friesland*, in Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 9, afl. 2, 15 april 1956
- 46 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 47 Behn, F., *Die Bronzezeit in Nordeuropa, Bildnis einer prähistorischen Hochkultur*, Stuttgart 1967
- 48 Kaul, F., *Bronzealdersens både*, Roskilde, 1998
- 49 *Symbolen van A tot Z*, Utrecht, 1998
- 50 Augustin, A., *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen*, Berlijn 1942
- 51 Halbertsma, H., *Zwanenjacht en Zwanentekens in Friesland*, in Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 9, afl. 2, 15 april 1956
- 52 Dijkstra, W., *Uit Friesland's Volksleven*, 1895
- 53 Halbertsma, H., *Zwanenjacht en Zwanentekens in Friesland*, in Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 9, afl. 2, 15 april 1956
- 54 Schuyf, J., *Heidens Nederland*, 1995

-
- 55 Simek, R., *Lexikon der germansichen Mythologie*, Stuttgart, 1995
56 Vries, J. de, *Altgermanische Religionsgeschichte*, band II, Berlijn, 1957
57 Vries, J. de, *Altgermanische Religionsgeschichte*, band II, Berlijn, 1957
58 Wolfram, R., *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, Wenen 1968
59 Kooi, van der, J., *Hengist en Horsa*, Us Wurk, 23, 1974
60 Vries, de J., *Die geistige Welt der Germanen*, Darmstad 1964
61 Vermeyden, P., *Van Aegir tot Ymir*, Nijmegen 2000
62 Farwerck, *Noordepese mysteriën en hun sporen tot heden*, Deventer, 1978
63 Krause, W., *Runen*, Berlijn, 1993